

Andrzej Sakson

(Instytut Zachodni w Poznaniu)

Mazurzy i Warmiacy w powojennej rzeczywistości (1945–1949)

Rok 1945 stanowi przełomową datę w wieloletnich dziejach krainy nazywanej Prusami Wschodnimi. Skutki wywołane upadkiem III Rzeszy oraz wkroczeniem na te obszary Armii Czerwonej przekraczały niejednokrotnie wyobrażenia o apokaliptycznych klęskach, które zapowiadały wizje zagłady ukazywane w mazurskich kancjonałach.

Wydarzenia z lat 1944–1945 zapoczątkowały radykalną zmianę dotychczasowych stosunków państwowych, narodowych, społecznych, politycznych, gospodarczych, demograficznych, cywilizacyjnych i kulturowych. W gruzach leży ukształtowane przez pokolenia społeczności lokalne i regionalne oraz uświęcony tradycją porządek rzeczy. Rok 1945 zamyka ponad sześćsetletni okres dominacji niemieckości w tej części Europy.

1. Deportacje i komendantury wojenne

Ostateczna klęska III Rzeszy doprowadziła do załamania i rozpadu dotychczasowego świata wartości ogółu mieszkańców Prus Wschodnich, w tym także Mazurów i Warmiaków. Nowa rzeczywistość jawiła się jako coś groźnego i nieznanego.

Terenowa administracja wojskowa w postaci radzieckich komendantur wojennych z reguły traktowała Mazurów i Warmiaków na równi z ludnością niemiecką. Stąd też wiele tysięcy osób z tej grupy znalazło się w obozach pracy bądź zostało wywiezionych w głąb ZSRR. Deportacje ludności trwały przez wiele powojennych miesięcy i przeprowadzono je jeszcze w 1946 r.

Jednym z istotniejszych zadań radzieckich komendantur wojennych było przeprowadzenie deportacji ludności Prus Wschodnich do pracy w głębi ZSRR. Podczas konferencji w Jałcie (4–11 lutego 1945 r.) Józef Stalin uzyskał formalną zgodę na wykorzystanie niemieckiej siły roboczej z terenów zajętych przez Armię Czerwoną w ramach reparacji wojennych. Sporadycznie zaczęto organizować niewolnicze transporty deportacyjne już w końcu 1944 r., a systematycznie prowadzono deportację już od lutego 1945 r. z terenów, które były stopniowo zajmowane przez Armię Czerwoną. Najwięcej transportów odprawiono w kwietniu 1945 r. Najliczniejsze odchodziły z reguły przez pierwsze 2–3 tygodnie po zajęciu danego obszaru. Komendantury wojenne zobowiązane były do dostarczenia odpowiedniego „kontyngentu” ludzi do niewolniczej pracy w ZSRR. Ogółem deportowano ok. 60–100 tys. osób. Deportowani na początku trafiali zazwyczaj do specjalnych obozów przejściowych. Największe i najbardziej znane zlokalizowano w Wystruci

i Działdowie. Deportowano głównie mężczyzn, ale los ten spotkał również wiele kobiet i dziewcząt. Wśród nich znajdowało się wielu Mazurów i Warmiaków oraz np. 55 księży katolickich z Warmii (powróciło z nich tylko 18). Więźniowie obozów przejściowych poddawani byli przesłuchaniom, prowadzonym zwykle przez NKWD, które z reguły kończyły się „udowodnieniem winy” i zsyłką¹.

2. Koncepcje i praktyka rozwiązywania problemu autochtonów – weryfikacja i rehabilitacja narodowa

Stopniowe przejmowanie władzy przez polską administrację na obszarze południowych Prus Wschodnich w 1945 r. spowodowało, że ludność mazurska i warmińska znalazła się w obrębie państwa polskiego. Proces ten odbywał się w warunkach najmniej korzystnych dla obu stron, Warmiacy i Mazurzy zetknęli się bowiem z generalnie nowymi, nieznanymi im i często wrogimi stosunkami społeczno-politycznymi, gospodarczymi i narodowymi, obejmująca zaś władzę polska administracja była tak dalece słaba, iż w okresie powojennym nie potrafiła zmienić niekorzystnego położenia tej ludności. Ów splot niesprzyjających czynników spowodował, iż proces adaptacji społecznej, rozumianej jako stopniowe przystosowanie się do nowych warunków życia, napotykał wiele przeszkód i barier. Miały one swe źródło w zjawiskach obiektywnych, będących następstwem ogólnego przebiegu globalnych zmian zachodzących na Warmii i Mazurach oraz poza ich obszarem, jak również wynikały z szeregu przyczyn subiektywnych, które brały się głównie z błędów i niekonsekwentnej polityki władz w stosunku do tej ludności. Przez długi czas na przebiegu procesów społecznych na Warmii i Mazurach ciążyło silne poczucie tymczasowości.

W ośrodkach decyzyjnych i opiniotwórczych Olsztyńskiego podczas ustalania zasadniczych wytycznych polityki ludnościowej – jak zauważył Wojciech Wrzesiński – ścierały się dwie koncepcje:

1) czy uznać całą ludność rodzimą za Polaków pochodzenia miejscowego, w tym również ludność nieposiadającą wyrobionego poczucia przynależności narodowej, a wyłączyć tylko poszczególne jednostki o zdecydowanej opcji niemieckiej, kierując je do wysiedlenia;

2) czy całą ludność uznać za Niemców, a dopiero później poszczególnym osobom, po indywidualnym rozpatrzeniu sprawy, nadać obywatelstwo polskie².

Zasadnicza różnica między tymi koncepcjami polegała na tym, że pierwsza nie wymagała ze strony zainteresowanego inicjatywy, gdyż obywatelstwo można było otrzymać do pewnego stopnia automatycznie. Druga koncepcja stawiała warunek zajęcia wyraźnego stanowiska w kwestii własnej narodowości. W przypadku niepewnej sytuacji ludności rodzimej był to czynnik znacznie utrudniający prze-

¹ A. Sakson, *Dziedzictwo Prus Wschodnich. Socjologiczne i historyczne studia o regionie*, Dąbrówno 2017, s. 103.

² W. Wrzesiński, *Proces zasiedlania województwa olsztyńskiego w latach 1945–1949*, [w:] *Problemy rozwoju gospodarczego i demograficznego Ziemi Zachodnich w latach 1945–1958*, red. B. Gruchman, J. Ziółkowski, Poznań 1960, s. 179.

bieg całej akcji. Gdyby w czasie obejmowania tych ziem oraz w pierwszych latach panowania polskich władz warunki życia były przynajmniej zbliżone do normalnych, za jedynie słuszną należałoby uznać drugą zasadę postępowania, tzn. wymagającą zajęcia aktywnej postawy wobec polskości. Jeżeli natomiast uwzględnić, że w pierwszych latach po wojnie działało wiele czynników odpychających tę ludność od polskości i że repolonizacja miała być procesem długotrwałym, bardziej uzasadnione było nadanie większej liczbie osób należących do ludności rodzimej obywatelstwa polskiego, by sprawę samookreślenia narodowego rozłożyć na czas dłuższy. Zastosowanie zasady pośredniej między pierwszą a drugą koncepcją – zdaniem Bohdana Wilamowskiego – w ówczesnej sytuacji nie mogło przynieść pożądanych wyników. Z konieczności, w miarę upływu czasu, coraz bardziej zaczęła przeważać koncepcja nadania, a nie uzyskiwania obywatelstwa polskiego³.

Mimo to poczynając od 1945 r., w praktyce przeważała koncepcja druga, znacznie gorsza dla Mazurów i Warmiaków. Sądono początkowo, iż sprawa rejestracji ludności rodzimej zostanie przeprowadzona w krótkim czasie – do końca 1945 r. Założenie to opierano na niepotwierdzonym znajomością stosunków w terenie przekonaniu, że ludność ta dobrowolnie i na masową skalę będzie się poddawać weryfikacji narodowościowej. Nie podejmowano długotrwałych i wielokierunkowych działań uświadamiających, które byłyby poparte konkretnymi i konsekwentnie realizowanymi przedsięwzięciami. Niepowodzenia w przeprowadzeniu tej akcji, szczególnie na Mazurach, zmuszały władze do kolejnych zmian przepisów dotyczących weryfikacji.

Pełnomocnik rządu RP na Okręg Mazurski 24 kwietnia 1945 r. wydał odezwę, w której wzywał ludność rodzimą do rejestrowania się w celu otrzymania zaświadczenia o przynależności do narodu polskiego. Za Polaków uważano w myśl tej instrukcji tych, którzy posiadali świadomość polskiej przynależności narodowej oraz znajomość języka polskiego, choćby w minimalnym stopniu. W wyniku niepowodzeń tej akcji (nie tylko na Warmii i Mazurach) władze centralne w Warszawie postanowiły doraźnie uregulować ten problem, wydając stosowną ustawę 28 kwietnia 1946 r., która miała zastosowanie dla całych Ziem Zachodnich i Północnych. Jej art. 1 głosił:

Prawo obywatelstwa polskiego służy każdej osobie, która przed dniem 1 stycznia 1945 r. miała na obszarze Ziem Odzyskanych stałe miejsce zamieszkania, udowodniła swą polską narodowość przed komisją weryfikacyjną (narodowościową) i uzyskała na tej podstawie stwierdzenie swej polskiej narodowości przez właściwą władzę administracji ogólnej I instancji oraz złożyła deklarację wierności Narodowi i Państwu Polskiemu⁴.

Przepisy wykonawcze do tej ustawy zawarte zostały w „zarządzeniu weryfikacyjnym” Ministerstwa Ziem Odzyskanych (MZO) z dnia 9 kwietnia 1946 r.

³ B. Wilamowski, *Studia założeń i początków osadnictwa rolnego na terenie woj. olsztyńskiego w latach 1945–1948*, Olsztyn 1963 (mps w zbiorach autora), s. 122.

⁴ Ustawa z dnia 28 kwietnia 1946 r. o obywatelstwie państwa polskiego osób narodowości polskiej i zamieszkałych na obszarze Ziem Odzyskanych, Dz.U. RP 1946, Nr 15, poz. 106.

Określały one m.in. zasady i kryteria akcji weryfikacyjnej. W § 4 tego zarządzenia stwierdzano:

Osoby zainteresowane udowodnić mogą polską przynależność narodową wszelkimi środkami dowodowymi, a w szczególności:

- a) pochodzenie polskie może być dowodzone przy pomocy dowodów osobistych lub aktów stanu cywilnego, bądź może wynikać z brzmienia nazwiska lub ze związku pokrewieństwa z Polakami;
- b) łączność z Narodem Polskim może być dowodzona przynależnością do organizacji polskich lub udziałem w walce o sprawę polską, względnie wynikać z postawy wewnętrznej i języka, bądź pielęgnowania w rodzinie polskich obyczajów, bądź ze związku z polską kulturą ludową i życiem Polaków, bądź wreszcie z zewnętrznej postawy w okresie panowania niemieckiego, dowodzącej solidaryzowania się z Polakami przy narażaniu się na osobiste niebezpieczeństwo⁵.

Całość akcji planowano zakończyć już w lipcu 1946 r. W kwietniu tegoż roku powołano w Olsztyńskim komisję weryfikacyjną mającą za zadanie ustalić przynależność narodową ludności rodzimej. W skład komisji powiatowych (miejskich) obok przedstawicieli administracji rządowej i organizacji społecznych (Związku Nauczycielstwa Polskiego, Polskiego Związku Zachodniego itp.) wchodziło 3–5 przedstawicieli „miejscowej ludności polskiej”.

Procedura administracyjna weryfikacji zakładała, iż osoba zainteresowana składać będzie specjalny „wniosek o stwierdzenie polskiej przynależności narodowej”, który następnie opiniowany będzie przez komisję weryfikacyjną, wydającą „decyzję stwierdzającą polską przynależność narodową”. Jej potwierdzeniem był „tymczasowy dowód – stwierdzenie polskiej przynależności narodowej”. Przed jego uzyskaniem osoba zweryfikowana składała podpis pod „Deklaracją wierności”, która głosiła: „[...] pomny swej polskiej przynależności narodowej, przyrzekam uroczyście dochować wierności Narodowi i Państwu Polskiemu oraz sumiennie wypełniać swoje obowiązki wobec Narodu i Państwa Polskiego”.

Otrzymane przez ludność rodzimą zaświadczenia o poddaniu się weryfikacji miały jednak charakter tymczasowy, co znacznie utrudniało regulację spraw własnościowych, podtrzymując jednocześnie poczucie tymczasowości i wyczekiwania na zmianę dotychczasowych stosunków⁶. Dotyczyło to przede wszystkim zwartych, często izolowanych skupisk ludności mazurskiej, która z reguły niechętnie ustosunkowywała się do całej akcji (powiaty: Mrągowo, Szczytno i Ostróda). W tych społecznościach lokalnych, w których ludność mazurska stanowiła grupę mniejszościową (np. powiaty: Kętrzyn, Nidzica czy też Pisz), notowano większe postępy w „zapisywaniu się na Mazura” czy też uzyskiwaniu *Masurenscheinu*, jak

⁵ Zarządzenie weryfikacyjne. Ministerstwo Ziem Odzyskanych, 6 kwietnia 1946 r., cyt. za: J. Misztal, *Weryfikacja narodowościowa na Śląsku Opolskim 1945–1950*, Opole 1984, s. 232–238.

⁶ A. Sakson, *Dziennik Stanisława Ossowskiego. Z badań socjologicznych na Warmii i Mazurach w 1948 r.* „Przegląd Zachodni”, R. XLII (1986), nr 1, s. 135–146.

wówczas popularnie określano poddanie się procesowi weryfikacji narodowościowej⁷. Postępy akcji weryfikacyjnej, w zależności od specyfiki danego regionu Mazur, były zróżnicowane.

Różnorodne były też przyczyny niechętnego i wrogiego stosunku ludności rodzimej do nowej rzeczywistości ustrojowo-państwowej (w sierpniu 1947 r. na ogólną liczbę 119 436 Mazurów i Warmiaków procedurze weryfikacyjnej nie poddało się 35 029 osób, w tym szczególnie w powiatach mazurskich: w Mrągowie – 16 830 niezwerfikowanych, Pisz – 2182 oraz Szczytnie – 7965). Już w 1946 r. na licznych zebraniach, konferencjach, zjazdach i naradach zastanawiano się nad sposobem rozwiązania tego problemu, który określano mianem „kwestii mazurskiej”⁸. Jego istota polegała na „przyspieszeniu repolonizacji Warmiaków i Mazurów”⁹. Z reguły ów proces „przyspieszonej repolonizacji” rozumiano w ten sposób, iż z ludności mazurskiej, przez setki lat żyjącej w innym organizmie państwowym i poddawanej wpływom czynników charakterystycznych dla grup pogranicza społecznego, należało w możliwie krótkim czasie stworzyć „stuprocentowych” Polaków, którzy winni identyfikować się nie tylko z narodem i kulturą polską, ale także z nowym państwem i nowym ustrojem społecznym. W koncepcjach „repolonizacji” ludności mazurskiej (podobnie jak i innych grup ludności rodzimej na obszarach Ziem Zachodnich) w niewielkim stopniu uwzględniano jej specyfikę. Wiele podejmowanych działań miało charakter doraźny i instrumentalny. Na ludność tę patrzono z dużą nieufnością i podejrzliwością, spychając ją na margines i traktując jako „obywateli drugiej kategorii”. Dodatkowym czynnikiem wzmacniającym poczucie niechęci i obcości wobec Mazurów była, obok daleko posuniętej germanizacji, przynależność do wyznania protestanckiego. Uwidoczniło się to szczególnie u przedstawicieli władz terenowych, którzy często świadomie utrudniali przeprowadzenie akcji weryfikacyjnej, skutecznie antagonizując lokalne społeczności. Tego rodzaju postawy miały nierzadko podłoże ekonomiczne, tzn. z reguły chodziło o wyrugowanie Mazurów z zajmowanych przez nich gospodarstw lub też dążenie do przejęcia ich majątku, inwentarza, maszyn itp.

Akcja weryfikacji narodowej napotykała znacznie większe problemy wśród Mazurów. Warmiacy natomiast, szczególnie w powiecie olsztyńskim, który stanowił największe skupisko tej ludności, w zasadzie dobrowolnie i w sposób masowy podpisywali deklarację wierności i lojalności wobec narodu polskiego. W sierpniu 1947 r. na ogólną liczbę 27 012 Warmiaków, mieszkańców tego powiatu, jedynie 302 osoby nie poddały się weryfikacji. Rok później (wrzesień 1947 r.) osób tych było jedynie czternaście. Nieco inna sytuacja panowała w powiecie biskupieckim (reszelskim), gdzie akcja ta napotykała większe trudności, co tłumaczono mieszanym (warmińsko-niemieckim) charakterem tego obszaru. W sierpniu 1947 r. niezwerfikowanych było tam jeszcze 1148 osób wobec 7302 Warmiaków uznanych

⁷ Archiwum Państwowe w Olsztynie (dalej: APO), Urząd Wojewódzki w Olsztynie (dalej: UPO).

⁸ APO, Komitet Wojewódzki (dalej: KW) PZPR w Olsztynie, Sekretariat I sekretarza KW PPR, sygn. I/V/8, Zagadnienie ludności miejscowego pochodzenia 1946–1948 (opracowanie z 26 X 1946 r. pt. „Zagadnienie ludności tutejszego województwa”).

⁹ APO, UWO, sygn. 261, Sprawy weryfikacji ludności warmińsko-mazurskiej.

za Polaków. Rok później liczba niezwyfikowanych mieszkańców tego powiatu zmniejszyła się do zaledwie osiemnastu¹⁰.

Odmienna sytuacja panowała na Mazurach, szczególnie w tych powiatach, które stanowiły główne skupiska ludności rodzimej. Po zakończeniu działań wojennych najwięcej osób pochodzenia mazurskiego zamieszkiwało powiat mrągowski. Wynikało to głównie z charakteru działań wojennych. Obszar ten został oskrzydłony przez wojska radzieckie od południa oraz północy i dlatego tylko niewielkiej liczbie jego mieszkańców udało się zbiec. Mrągowo oraz inne miejscowości tego powiatu stosunkowo niewiele ucierpiały w czasie wojny. Nie bez znaczenia było i to, że na tym terenie, podobnie jak i na obszarze warmińskich powiatów (olsztyńskiego i biskupieckiego), przebywali ewakuowani z trzech powiatów: Elk, Gołdap, Olecko (tzw. EGO)¹¹. Ich niedola nie zachęcała mieszkańców powiatu mrągowskiego do dalszej wędrówki, a po zakończeniu działań wojennych i stopniowym wysiedleniu ludności niemieckiej Mazurzy z powiatów elkckiego, gołdapskiego i oleckiego zajmowali zwalniane gospodarstwa i mieszkania w miastach, zwiększając w ten sposób liczbę ludności rodzimej. W przeciwieństwie do regionów przygranicznych sytuacja pod względem bezpieczeństwa była opanowana, nie występowały tu na większą skalę szaber i inne wykroczenia przeciwko prawu. Niezwykle trudne było natomiast położenie ludności mazurskiej na terenie powiatu działdowskiego, który w 1945 r. znalazł się w obrębie województwa warszawskiego (jak w latach 1938–1939).

Władze okupacyjne III Rzeszy po wkroczeniu w 1939 r. do Polski podjęły intensywną realizację planów germanizacyjnych, szczególnie na obszarach wcielonych do Rzeszy (*eingegliederte Ostgebiete*). Ludność mazurska, która do 1920 r. posiadała obywatelstwo niemieckie (pruskie), była traktowana jako Niemcy. Zgodnie z rozporządzeniem z 4 marca 1941 r. o utworzeniu tzw. Niemieckiej Listy Narodowej (*Deutsche Volksliste*) przystąpiono do przyspieszonej i masowo przeprowadzonej formalnej germanizacji. Po zakończeniu II wojny światowej Mazurzy z powiatu Działdowo, który przyłączony został do Polski w 1920 r. bez plebiscytu, poddani zostali, jako obywatele II RP, akcji rehabilitacji narodowej¹².

3. Liczebność i rozmieszczenie Mazurów i Warmiaków

Rezultatem zmian zapoczątkowanych w 1945 r. było radykalne pogorszenie się sytuacji ekonomicznej i bytowej ludności rodzimej. Działania wojenne zakończyły okres wzmożonej prosperity inwestycyjnej i gospodarczej na Warmii i Mazurach, powodującej, że ludność ta żyła w stosunkowo dużym dobrobycie. Zniszczenia wojenne i rekwizycje oraz niekorzystna struktura wiekowa grupy lud-

¹⁰ *Ibidem*.

¹¹ A. Sakson, *Mazurzy na terenie powiatów Elk, Gołdap i Olecko w latach 1945–1950*, „Elcki Przegląd Historyczny”, nr 1 (2015), s. 147–160.

¹² Por. A. Sakson, *Mazurzy – społeczność pogranicza*, Poznań 1990, s. 109–114.

ności, która pozostała na swych gospodarstwach, sprawiły, iż nieobecny był jej niedostatek, a często także nędzka i głód. Znamieniem tamtych lat stały się masowe epidemie chorób zakaźnych. Na początku 1946 r. ok. 80% ludności warmińskiej i mazurskiej chorowało na świerzb, liczne były ogniska epidemii duru brzuszego i wszawicy. Poza tym szerzyły się choroby weneryczne.

Ewakuacja i ucieczka przed zbliżającym się frontem, przebieg działań wojennych, deportacje do ZSRR oraz wydarzenia okresu powojennego powodowały, że struktura ludnościowa na Warmii i Mazurach uległa zasadniczej zmianie. Według szacunków z 31 lipca 1945 r. pozostało na Warmii i Mazurach 30 828 Mazurów i Warmiaków, z tego 4933 w miastach i 25 895 na wsi¹³.

W wyniku powrotów ludności warmińskiej i mazurskiej z różnych stron oraz przyrostu naturalnego liczba ta w drugiej połowie lat 40. XX w. systematycznie rosła. Dane z 1945 r., podobnie jak i późniejsze administracyjne zestawienia statystyczne, dotyczą jedynie ówczesnego Okręgu Mazurskiego, a potem województwa olsztyńskiego, i nie uwzględniały trzech wschodnich powiatów: ełckiego, gołdapskiego i oleckiego, które przyłączone zostały do województwa białostockiego. W zestawieniach tych pomijany był także powiat działdowski, przez wiele lat pozostający poza granicami województwa olsztyńskiego. Liczbę ludności rodzimej w poszczególnych powiatach województwa olsztyńskiego w latach 1946–1957 obrazuje tabela 1.

Największe skupiska ludności mazurskiej i częściowo niemieckiej znajdowały się w powiatach: mrągowskim, gdzie w 1947 r. po zakończeniu głównych ruchów wędrowniczych zamieszkiwały według stanu na 1 sierpnia 1947 r. 28 583 osoby (łącznie ludność zweryfikowana i niezwerfikowana), w szczycieńskim – 14 303, ostródzkim – 9080 osób, giżyckim – 7036 oraz piskim – 4382 osoby i kętrzyńskim – 3638 osób. W pozostałych powiatach mazurskich na terenie województwa olsztyńskiego liczba ludności rodzimej nie przekraczała 3000 osób: Morąg – 278, Nidzica 2834, Pasłęk – 850, Susz – 1740 oraz Węgorzewo – 1282 osoby. Zdecydowana większość Mazurów mieszkała na wsi. Według stanu z 1 września 1946 r. ok. 83% ogółu ludności rodzimej województwa olsztyńskiego zamieszkiwało na wsi (np. w powiecie szczycieńskim – 89%). Większe skupiska ludności mazurskiej znajdowały się w miastach powiatów: mrągowskiego – 2636 osób (tj. 38,2% mieszkańców powiatu), giżyckiego – 1232 osoby (23,2%) oraz ostródzkiego – 1006 osób (12,6%). W powiecie nidzickim w miastach, głównie w Nidzicy, mieszkało 40% Mazurów z tego powiatu¹⁴.

W przeciwieństwie do znacznie rozproszonej terytorialnie ludności mazurskiej Warmiacy stanowili zwarte społeczności głównie w powiecie olsztyńskim – 27 314 osób (stan na 1 sierpnia 1947 r.) oraz biskupieckim (reszelskim) – 8450 osób. W Olsztynie mieszkało w 1947 r. 3043 przedstawiciele ludności rodzimej. Według danych z tegoż roku Mazurzy mieszkający w powiatach: giżyc-

¹³ S. Żyromski, *Procesy migracyjne w województwie olsztyńskim w latach 1945–1949*, Olsztyn 1971, s. 55, tab. 7. Według ustaleń autora na podstawie danych szacunkowych ludności tej było 25 IX 1945 r. – 34 tys., a 31 XII tegoż roku – 50 870.

¹⁴ *Ibidem*, s. 105, tab. 24.

Tabela 1. Ludność rodzima Warmii i Mazur w poszczególnych powiatach województwa olsztyńskiego w latach 1946–1957

Lp.	Powiat	Data spisu											
		1 IX 1946 Razem		1 VIII 1947		1 IX 1948		III 1949		1950		1956/1957	
		Zweryfikowani	Niezweryfikowani	Zweryfikowani	Niezweryfikowani	Zweryfikowani	Niezweryfikowani	Zweryfikowani	Niezweryfikowani	Razem	Razem	% mieszkańców powiatu	
1	Bartoszyce	173	492	242	606	–	600	–	955	609	2,7		
2	Braniewo	224	311	180	295	8	364	–	850	750	2,0		
3	Giżycko	5 345	5 126	1 910	9 962	624	6 092	250	5 940	5 395	15,0		
4	Górowo II.	–	463	109	307	12	311	33	641	290	1,9		
5	Itawa	1 252	–	–	–	–	–	–	–	–	–		
6	Itawka	270	–	–	–	–	–	–	–	–	–		
7	Kętrzyn	1 698	2 438	1 200	2 087	180	2 307	–	3 017	2 860	6,4		
8	Lidzbark Warm.	1 350	2 364	70	2 073	14	2 103	2	1 651	1 463	3,5		
9	Morąg	1 844	2 000	788	2 465	245	2 500	153	1 993	1 957	4,4		
10	Mragowo	6 879	11 753	16 830	14 338	6 658	21 747	166	19 739	22 603	59,0		
11	Nidzica	308	2 260	634	2 310	595	2 709	–	3 262	2 643	11,1		

Lp.	Powiat	1 IX 1946 Razem	Data spisu									
			1 VIII 1947		1 IX 1948		III 1949		1950		1956/1957	
			Zweryfikowani	Niezwyfikowani	Zweryfikowani	Niezwyfikowani	Zweryfikowani	Niezwyfikowani	Razem	Razem	Razem	% mieszkańców powiatu
12	Olsztyn-miasto	–	3 043	–	3 268	13	3 274	19	4 417	3 619	6,6	
13	Olsztyn-powiat	22 451	27 012	302	27 993	14	26 727	–	24 004	30 167	73,6	
14	Ostróda	7 190	7 819	1 261	8 349	373	8 755	243	8 412	8 823	15,9	
15	Pasłęk	86	425	425	351	16	365	–	704	435	1,2	
16	Pisz	4 242	2 200	2 182	2 774	963	4 685	–	4 193	3 482	10,7	
17	Biskupiec (Reszel)	–	7 302	1 148	7 940	18	9 168	2	6 548	7 570	21,2	
18	Susz		1 482	258	2 032	–	1 809	–	2 173	1 450	2,7	
19	Szczytno	7 213	7 254	7 049	7 965	4 717	12 644	–	12 587	12 000	25,5	
20	Węgorzewo	765	842	442	999	392	1 057	336	1 428	1 414	4,9	
	SUMA:	67 761	84 407	35 029	91 516	15 042	106 717	1 304	103 122	105 122		
	Ogółem	67 761	119 436		106 558		108 021		103 122			

Źródło: A. Sakson, *Liczebność ludności rodzimej na Mazurach*, „Komunikaty Mazursko-Warmińskie”, 1987, nr 3–4, s. 486.

kim, mrągowskim, ostródzkim, piskim i szczycieńskim stanowili aż 78,7% (było to 53 316 osób) ogółu mieszkańców tego terenu (z tego 83% mieszkało na wsi)¹⁵.

W 1950 r. ludność rodzima w województwie olsztyńskim stanowiła 18,5% ogółu mieszkańców. W powiecie mrągowskim udział ludności mazurskiej wynosił 52,9% ogółu mieszkańców, szczycieńskim – 28,7%, ostródzkim – 16,3%, giżyckim – 17,6% oraz piskim – 15,4% i nidzickim – 14,6%. Najwięcej Warmiaków mieszkało w powiecie olsztyńskim – 62,1%, biskupieckim (reszelskim) – 20,2% oraz lidzbarskim – 4,4%¹⁶.

Proporcje między ludnością mazurską a warmińską w województwie olsztyńskim przedstawia tabela 2.

Tabela 2. Ludność mazurska i warmińska w województwie olsztyńskim w latach 1946–1950

Data spisu	Ludność mazurska (w tys.)	Ludność warmińska (w tys.)
1 IX 1946	37	30
1 IV 1947	72	40
1 VIII 1947	78	41
1 V 1948	68	40
1 IX 1948	65	41
1 II 1949	68	40
1950	66	37

Źródło: A. Sakson, *Liczebność ludności rodzimej na Mazurach*, „Komunikaty Mazursko-Warmińskie”, 1987, nr 3–4, s. 486; obliczenia własne.

Aby uzyskać pełny pogląd na wielkość ogólnej liczby ludności warmińskiej i mazurskiej w tych latach, należy uwzględnić w ostatecznym rachunku stosunkowo niewielką grupę osób mieszkających poza obszarem ówczesnego województwa olsztyńskiego. Liczba ludności mazurskiej w powiatach tzw. EGO wynosiła w drugiej połowie lat 40. ok. 3 tys. osób¹⁷, z tego w powiecie ełckim w 1949 r. na ogólną liczbę 1879 Mazurów było 1255 osób zweryfikowanych i 641 osób niezwyfikowanych¹⁸. Powiat olecki według danych urzędowych liczył w 1951 r. ogółem 799 Mazurów¹⁹, a gołdapski w 1948 r. zamieszkiwało 260 zweryfikowanych Mazurów²⁰.

¹⁵ *Ibidem*, s. 105.

¹⁶ L. Kosiński, *Pochodzenie terytorialne ludności Ziemi Zachodnich w 1950 r. Dokumentacja geograficzna*, z. 2, Warszawa 1960, tab. 2.

¹⁷ *Dwadzieścia lat powiatów Ełk, Gołdap i Olecko (1945–1965). Fakty i liczby*, Białystok 1965, s. 3.

¹⁸ Archiwum Państwowe w Suwałkach (dalej: APS), Oddział w Ełku, Starostwo Powiatowe (dalej: SP) w Ełku. Referat Społeczno-Polityczny (dalej: RSP) 1945–1950, sygn. 23.

¹⁹ APS, Oddział w Ełku, SP w Olecku, RSP, sygn. 153–154.

²⁰ APS, Oddział w Ełku, SP w Gołdapi, RSP, sygn. 71–72.

Dokładniejszych danych na temat liczby ludności rodzimej w tych trzech powiatach dostarcza spis przeprowadzony w 1950 r. Na podstawie jego wyników ustalono, że w województwie białostockim mieszkało 5505 Mazurów, z tego w powiecie ełckim – 3005, gołdapskim – 507, a w oleckim – 992²¹. W powiecie działdowskim liczbę ludności rodzimej na początku lat 50. XX w. szacowano na 400–800 osób²². Tak więc do podanej liczby ludności mazurskiej zamieszkałej w województwie olsztyńskim należy dodać ok. 4–5 tys. osób z tych czterech powiatów. Ogólna zatem liczba ludności rodzimej na przełomie lat 40. i 50. kształtowała się na poziomie 81,5 tys. (1947 r.) i 71,5 tys. (1950 r.). Wielkości te nie obejmują pewnej grupy Mazurów, którzy zamieszkiwali w innych regionach Polski, a głównie w dawnym województwie gdańskim. Była to jednak znikoma liczba osób, trudna do ustalenia. Poczynając od 1948 r., następowało systematyczne zmniejszanie się liczby ludności rodzimej, głównie na skutek wyjazdów za Odrę.

Struktura demograficzna ludności rodzimej po 1945 r. charakteryzowała się wysokim odsetkiem ludzi w starszym wieku i dużą liczbą kobiet, obarczonych często małymi dziećmi. Średni współczynnik feminizacji ludności rodzimej województwa olsztyńskiego wynosił szacunkowo 150 kobiet na 100 mężczyzn, najwyższy stopień deformacji proporcji płci odnotowano w powiecie mrągowskim, będącym największym skupiskiem ludności mazurskiej, gdzie współczynnik ten wynosił 160 kobiet na 100 mężczyzn. Struktura wiekowa ludności rodzimej była typowym odbiciem demograficznych praw wojny. Na przykład w powiecie mrągowskim proporcje wiekowe przedstawiały się następująco: dzieci i młodzież do lat 17 stanowiły 46,7%, dorośli w wieku 18–59 lat – 37,4%, a ludzie starsi w wieku powyżej 59 lat – 16,7%²³. Społeczność warmińska i mazurska była więc grupą ludności demograficznie starszej i sfeminizowanej i w swej strukturze różniła się znacznie od ludności napływowej. W ponad 80% była to ludność wiejska.

Na Warmii oraz w tych częściach Mazur, gdzie na skutek splotu okoliczności (oddalenie od dawnej granicy z Polską, co uniemożliwiało szaber na skalę masową) istniała możliwość zapewnienia minimum bezpieczeństwa i praworządności, sytuacja materialna mieszkańców przedstawiała się dobrze, a stosunki między poszczególnymi grupami ludności nie miały charakteru antagonistycznego, proces stabilizacji społecznej, czego wymiernym wskaźnikiem był przebieg weryfikacji narodowościowej, rozwijał się korzystnie. Tak się działo na znacznych obszarach powiatów: Giżycko, Kętrzyn czy Ostróda. Skłaniać to może do wniosku, że gdyby istniały bardziej sprzyjające okoliczności przejmowania tych ziem: inny przebieg osadnictwa, zagwarantowane bezpieczeństwo publiczne i praworządność, większa pomoc materialna oraz bardziej realistyczna i konsekwentnie prowadzona polityka władz, uwzględniająca specyfikę ludności mazurskiej, wówczas proces stabilizacji społecznej ludności rodzimej Warmii i Mazur, pojmowanej także jako perspektywy ich życia i pracy w Polsce, postępowałby zapewne szybciej i pomyślniej.

²¹ L. Kosiński, *op. cit.*, aneks tab. 1.

²² APO, Oddział w Szczytnie, SP w Działdowie 1945–1950, sygn. 8–10.

²³ S. Żyromski, *op. cit.*, s. 130–131.

Przemiany dokonujące się po 1945 r. wywierały istotny wpływ na świadomość narodową ludności mazurskiej, która uważała się za Niemców. Wzmocnieniu uległy, wydawałoby się, że już całkowicie wyeliminowane w okresie hitlerowskim, tzw. grupy pośrednie, legitymujące się różnorodnym stopniem uświadomienia narodowego i bazujące na swoiście pojmowanej „tutejszości” i „mazurskości”. Był to typowy mechanizm obronny znacznych odłamów ludności mazurskiej, która w sytuacji destabilizacji stosunków społecznych celowo unikała samoidentyfikacji z jedną lub drugą grupą narodową. Cele władz niemieckich i polskich wobec Mazurów były zbliżone. Zarówno Niemcy przed 1945 r., jak i Polacy po zakończeniu wojny (w przypadku Działdowszczyzny był to okres wcześniejszy) dążyli, przy zastosowaniu różnych metod i środków, do pozyskania tej ludności, tzn. zamierzano w możliwie krótkim czasie stworzyć z Mazurów „stuprocentowych” Niemców lub Polaków. Tego rodzaju zjawisko, niewystępujące na obszarach jednorodnych pod względem narodowym, musiało powodować wiele rozterek i trudnych wyborów. Były one tym bardziej złożone i dramatyczne, im bardziej władze uciekały się do administracyjnych metod i nakazów, które nie uwzględniały miejscowej tradycji i specyfiki. Droga do pozyskania dla polskości tych Mazurów, którzy pozostali na swej ziemi ojczystej, wieść mogła w zasadzie jedynie poprzez wykorzystanie silnie zakorzenionej w ich świadomości przywiązania do ojczyzny prywatnej i regionalnej. Na zrozumieniu tej prawdy opierał się program Mazurskiego Uniwersytetu Ludowego, prowadzonego przez Karola Małka, oraz koncepcje wysuwane przez większość działaczy mazurskich aktywnych w życiu społeczno-politycznym w pierwszych latach powojennych, tzn. do przełomu lat 1948 i 1949.

Mazurzy czuli się nade wszystko związani z rodzinną miejscowością i krajobrazem, z własnym domem i warsztatem pracy. Większość innych wartości mogła ulegać zmianie, byle nie doprowadzono do degradacji osiągniętego już poziomu życia i uznanych wartości etycznych. Ludności mazurskiej łatwiej było początkowo zaakceptować „czerwonych Polaków” niż ludności warmińskiej, której znaczne odłamy miały bardziej skryształizowany, ale również i wyidealizowany obraz Polski²⁴.

Plaszczyzną, na której można było szukać elementów wspólnych pomiędzy mazurską tradycją lokalną a nową, polską rzeczywistością, był język. Pomimo wielowiekowego, naturalnego procesu asymilacji i celowej germanizacji Mazurzy, a zwłaszcza starsze pokolenie, posługiwali się językiem polskim, powszechnie nazywanym „mazurskim”.

Znajomość języka polskiego (mazurskiego, warmińskiego) była także, pomijając aspekt pokoleniowy, zróżnicowana pod względem regionu Warmii i Mazur. Zagadnienie to ilustruje tabela 3, ukazująca stopień znajomości języka polskiego wśród ludności rodzimej Warmii i Mazur w 1949 r.

Najwięcej osób znało język polski na Warmii, w powiecie olsztyńskim, w którym najsilniejsze były tradycje ruchu polskiego (działalność Związku Polaków w Niemczech – ZPwN, szkolnictwo polskie, czytelnictwo polskich gazet itp.).

W przeciwieństwie do Mazur, gdzie pomimo znajomości języka polskiego (mazurskiego) ludność uważała się za Niemców lub niemieckich Mazurów,

²⁴ *Ibidem*.

Tabela 3. Stopień znajomości języka polskiego wśród ludności rodzimej Warmii i Mazur według stanu z marca 1949 r.

Powiat	Stopień znajomości języka polskiego (w %)		
	dostateczny	Słaby	Wcale
Bartoszyce	80	20	—
Braniewo	5	5	90
Giżycko	65	30	5
Górowo Ił.	50	50	—
Kętrzyn	65	25	—
Lidzbark Warm.	70	30	—
Morąg	90	5	5
Mrągowo	60	30	10
Nidzica	85	15	—
Olsztyn – miasto	–	–	—
Olsztyn – powiat	98	2	—
Ostróda	–	–	—
Pasłęk	50	50	—
Pisz	80	20	—
Biskupiec (Reszel)	70	30	—
Susz	65	25	10
Szczytno	95	5	—
Węgorzewo	30	70	–

Źródło: APO, Urząd Wojewódzki Olsztyński, Wydział Społeczno-Polityczny, sygn. 87, Akcja repolonizacyjno-weryfikacyjna (marzec 1949 r.).

w przypadku Warmii (powiaty olsztyński i biskupiecki) możemy mówić o większej złożoności w odniesieniu do stanu świadomości narodowej zamieszkałej tam ludności rodzimej. Danuta Małecka, uczennica Stanisława Ossowskiego, na podstawie prowadzonych bezpośrednio po wojnie badań terenowych w warmińskiej wsi Purda Wielka, wyróżniła dwie skrajne postawy dotyczące „poczucia więzi narodowej” – propolską „u twardych Polaków”, wytrwałych, będących do końca członkami polskiego ruchu narodowego, i proniemiecką u tych, którzy za swoją ojczyznę uważali Niemcy. Pomiędzy obu tymi skrajnymi postawami występowała pośrednia, którą charakteryzowało zróżnicowane natężenie emocjonalnego związku z niemiecką. Oto typowa wypowiedź ilustrująca ten ostatni przypadek: „Toć niechby była i Polska, niechby było co tam chciało, jaki tam chce rzund [podkreślenia – A.S.]

– byle był porzundek. Toć my nie ziwa [nie wiemy – A.S.] komu my się należywa [do jakiego państwa przynależymy – A.S.]” – mówiła 50-letnia gospodyni, która przy innej okazji wyznała tonem najbardziej zrozumiałej oczywistości, że jej ojczyzna to Niemcy i że kiedyś była ojczyzna – dziś jej nie ma²⁵.

Danuta Malewska, analizując pojęcia „Niemiec” i „Polak” jako nazwy, które dają się zastosować do konkretnego, pojedynczego człowieka, wyodrębniła cztery różne elementy: terytorialny, językowy, ideologiczny i prawny. Przez element terytorialny autorka rozumiała poczucie związku z terytorium stanowiącym ziemię etniczną danej grupy narodowej, przez element językowy – podtrzymywanie tradycji posługiwania się językiem grupy narodowej, przez element ideologiczny – krzewienie poczucia odpowiedzialności za podtrzymywanie związków kulturowych z grupą narodową, przez element prawny – związek formalny, wyrażający się w posiadaniu obywatelstwa danego państwa i uznawaniu jego władzy. Autorka stwierdziła istnienie dużych różnic w przypisywaniu poszczególnym elementom znaczenia dla poczucia narodowego u ludności identyfikującej się z polskością i niemieckością. O ile wśród ludności niemieckiej przeważał element terytorialny i prawny, o tyle u ludności polskiej przede wszystkim element ideologiczny.

Pojęcia „Niemiec” i „Polak” podlegały stopniowości. Wyróżnić można było „sorty” (rodzaje) Polaków i Niemców. Mówiło się o „prawdziwych Polakach z Polski”, „większych Polakach” (członkach ZPwN), ale również o „większych Niemcach”, „czystych Niemcach” czy też „richtig” lub „dycht” Niemcach – z głębi Niemiec²⁶.

Zdaniem Anny Szyfer rodziny warmińskie, w okresie tuż po zakończeniu II wojny światowej (podobnie jak i obecnie), podzielić można na cztery grupy:

- 1) rodziny utrzymujące warmińską tożsamość kulturową tak potencjalnie, jak i werbalnie, deklaratywnie;
- 2) rodziny i osoby związane przed II wojną światową z ruchem polskim na tym terenie i świadomie wskazujące na ponadregionalną więź, werbalizując to jako tożsamość polską;
- 3) rodziny indyferentne, bez refleksji;
- 4) rodziny opowiadające się za tożsamością i kulturą niemiecką, przy czym w grupie tej znaleźli się tak etniczni Niemcy, jak i zgermanizowani Warmiacy²⁷.

W badaniach dotyczących świadomości i tożsamości etnicznej, narodowej i kulturowej postuluje się prowadzenie obserwacji i analiz na trzech poziomach:

- obiektywnym, według cech kulturowych i języka, a szczególnie na ich wyróżnikach;

²⁵ Por. A. Sakson, *Socjologiczne badania terenowe nad ludnością rodzimą na Ziemiach Zachodnich*, „Studia Socjologiczne”, nr 2 (1989), s. 22–30; T. Baryła, *Pierwsze badania socjologiczne nad problemem polskiej ludności rodzimej Warmii i Mazur w świetle memoriału z lipca 1949 r.*, „Komunikaty Mazursko-Warmińskie”, nr 4 (162) (1983), s. 465–480.

²⁶ D. Malewska, *Z zagadnień więzi społecznej na wsi warmińskiej*, Warszawa 1950 (mps w zbiorach autora), s. 19.

²⁷ A. Szyfer, *Tożsamość kulturowa. Warmiacy – grupa pogranicza*, „Przegląd Zachodni”, R. XLVII (1991), nr 2, s. 80; A. Sakson, *Purda Wielka na Warmii – tożsamość miejsca*, „Przegląd Zachodni”, nr 2 (359) (2016), s. 231–247.

- subiektywnym, czyli uwzględniając samoidentyfikację, a więc proces psychiczny;
- naturalnym, według miejsca urodzenia i pochodzenia, ale też mitów i tradycji w tym zakresie.

Spory metodologiczne podzieliły badaczy interesujących się problematyką procesów etnicznych na: uznających tylko poziom obiektywny bądź subiektywny lub też uznających oba poziomy i wreszcie uwzględniających trzy poziomy. To ostatnie podejście wydaje się najbardziej celowe, gdyż wtedy poziomy analizy uzupełniają się, a wyniki obiektywizują²⁸.

Wspomniane kwestie metodologiczne legły w podstaw sporów między badaczami polskimi i niemieckimi. Naukowcy polscy do niedawna jeszcze zwracali uwagę głównie na aspekt obiektywny poczucia świadomości narodowej Warmiaków i Mazurów, natomiast badacze niemieccy na aspekt subiektywny. Wiązało to się także często z obustronnymi zarzutami „polono-” lub „germanocentryzmu”²⁹.

Masurians and Warmians in Post-War Reality (1945–1949)

In 1945, Southern Prussia (present-day Warmian-Masurian Province) was incorporated into the Polish State. This meant the end of over 600 years of German rule in this part of Europe. Masurians and Warmians, the autochthonous population of Slavic and Polish descent found themselves in a new civil, national, political, structural, economic and social reality. Their situation was very difficult: deportations deep into the USSR, robberies, rapes and poverty. Polish authorities aimed at winning this population over (action of verification and national rehabilitation) by separating them from the Germans who were intended for displacement. In the post-war period, around 80 thousand Protestant Masurians and 40 thousand Catholic Warmians lived in Poland.

Key words: the „Recovered Territories”, Warmia, Masuria, Southern Prussia, autochthons, Masurians, Warmians, Polish national policy, People’s Poland (1945–1949)

Słowa kluczowe: „Ziemie Odzyskane”, Warmia, Mazury, Prusy Wschodnie, autochtoni, Mazurzy, Warmiacy, polska polityka narodowościowa, Polska Ludowa (1945–1949)

Literatura

Baryła T., *Pierwsze badania socjologiczne nad problemem polskiej ludności rodzimej Warmii i Mazur w świetle memoriału z lipca 1949 r.*, „Komunikaty Mazursko-Warmińskie”, nr 4 (1983), s. 465–480.

²⁸ A. Szyfer, *Warmiacy. Studium tożsamości*, Poznań 1996, s. 22–23.

²⁹ Por.: *W poszukiwaniu tożsamości. Mazurzy i Warmiacy w XIX i XX wieku*. Dyskutują: Bożena Domagała, Grzegorz Jasiński, Joachim Rogall, Robert Traba, „Borussia”, nr 1 (1992), s. 3–18; A. Sakson, *Postscriptum do dyskusji*, „Borussia” nr 1 (1992), s. 16–18; J. Rogall, *Niemieccy czy polscy Mazurzy?*, „Borussia”, nr 3–4 (1992), s. 12–16, oraz uwagi zawarte w recenzji G. Jasińskiego do książki A. Saksona, *Mazurzy – społeczność pogranicza*, opublikowane w kwartalniku „Zapiski Historyczne”, R. LVIII (1993), z. 2–3, s. 122–126.

- Dwadzieścia lat powiatów Elk, Gołdap i Olecko (1945–1965). Fakty i liczby*, Białystok 1965.
- Kosiński L., *Pochodzenie terytorialne ludności Ziemi Zachodnich w 1950 r. Dokumentacja geograficzna*, z. 2, Warszawa 1960.
- Malewska D., *Z zagadnień więzi społecznej na wsi warmińskiej*, Warszawa 1950 (mps w zbiorach autora).
- Miształ J., *Weryfikacja narodowościowa na Śląsku Opolskim 1945–1950*, Opole 1984.
- Rogall J., *Niemieccy czy polscy Mazurzy?*, „Borussia”, nr 3–4 (1992), s. 12–16.
- Sakson A., *Dziedzictwo Prus Wschodnich. Socjologiczne i historyczne studia o regionie*, Dąbrówno 2017.
- Sakson A., *Dziennik Stanisława Ossowskiego. Z badań socjologicznych na Warmii i Mazurach w 1948 r.* „Przegląd Zachodni”, R. XLII (1986), nr 1, s. 135–146.
- Sakson A., *Mazurzy – społeczność pogranicza*, Poznań 1990.
- Sakson A., *Mazurzy na terenie powiatów Elk, Gołdap i Olecko w latach 1945–1950*, „Elcki Przegląd Historyczny”, nr 1 (2015), s. 147–160.
- Sakson A., *Postscriptum do dyskusji*, „Borussia”, nr 1 (1992), s. 16–18.
- Sakson A., *Purda Wielka na Warmii – tożsamość miejsca*, „Przegląd Zachodni”, nr 2 (359) (2016), s. 231–247.
- Sakson A., *Socjologiczne badania terenowe nad ludnością rodzimą na Ziemiach Zachodnich*, „Studia Socjologiczne”, nr 2 (1989), s. 22–30.
- Szyfer A., *Tożsamość kulturowa. Warmiacy – grupa pogranicza*, „Przegląd Zachodni”, R. XLVII (1991), nr 2, s. 73–82.
- Szyfer A., *Warmiacy. Studium tożsamości*, Poznań 1996.
- Warmia i Mazury. W poszukiwaniu tożsamości: Mazurzy i Warmiacy w XIX i XX wieku. Dyskutują:* Bożena Domagała, Grzegorz Jasiński, Joachim Rogall, Robert Traba, „Borussia”, nr 1 (1992), s. 3–18.
- Wilamowski B., *Studia założeń i początków osadnictwa rolnego na terenie woj. olsztyńskiego w latach 1945–1948*, Olsztyn 1963 (mps w zbiorach autora).
- Wrzesiński W., *Proces zasiedlania województwa olsztyńskiego w latach 1945–1949*, [w:] *Problemy rozwoju gospodarczego i demograficznego Ziemi Zachodnich w latach 1945–1958*, red. B. Gruchman, J. Ziółkowski, Poznań 1960.
- Żyromski S., *Procesy migracyjne w województwie olsztyńskim w latach 1945–1949*, Olsztyn 1971.